

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ,

Մենրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՍՈՎԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԷ. ԴԱՐԱՍԿԱԶԲԻ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Բանալի բառեր՝ Շահ Աբաս Ա., Ջղալ օղլի Սինան փաշա, Ջալալիների շարժում, հացի սղուխյուն, թանկացումներ, սով, բռնագաղթ, ձեռագրերի հիշատակարաններ, ժամանակագրություններ:

Արդի հայագիտության հիմնախնդիրներից է Հայկական լեռնաշխարհի պատմությունը նոր դիտանկյունից ուսումնասիրելը, որտեղ առաջնային նշանակություն ունեն կլիմայական ու միջավայրային փոփոխությունների, քաղաքակրթական գործընթացների, պատերազմների հետևանք հանդիսացող ճգնաժամերի և նմանօրինակ այլ երևույթների վերհանումն ու հանրայնացումը: Ասվածի կարևորության գիտակցմամբ է պայմանավորված ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում կատարվող թեմատիկ ծրագրի ընտրությունը (ղեկավար՝ պ.գ.դ. Երվանդ Գրեկյան), որի շրջանակներում նպատակ ունենք հատուկ անդրադառնալու նաև պատմության տարբեր շրջափուլերում տեղի ունեցած բնական-տարերային երևույթներին ու քաղաքական-ազգային գործընթացներին՝ իրենցից բխող հետևանքներով: Սույն ուսումնասիրության խնդրո առարկան ժէ. դարասկզբին՝ թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքով առաջացած ճգնաժամն է, որից անմասն չմնաց նաև հայ ժողովուրդը²:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 20TTSH-005 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում: Սույն ծրագրին է առնչվում նաև մեր կողմից հրատարակության պատրաստված «Տարերային աղետներն ու երկնային երևույթները վիժագրերում» խորագրով հոդվածը, որի առաջին՝ երկրաշարժերին նվիրված մասը տպագրության ենթ հանձնել «Վէմ» համահայկական հանդեսին:

² Երվանդ Գրեկյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ ֆնտրյան ենթակա շրջափուլը նաև գորբալ ճգնաժամի ժամանակաշրջան էր, որի ողղակի հետևանք պիտի համարել նաև Ջալալիների շարժումը: Մրա վառ օրինակը նաև Օսմանյան կայսրության մեջ գտնվող փաղաֆների բնակչության թվաքանակի արագ նվազումն էր, քանզի «գյուղը չէր կարողանում կերակրել փաղաֆին» (Ե. Գրեկյան, բանավոր հաղորդում – 14.10.2021 թ.): Այս հարցերը ֆնտելի են ուսումնասիրության առավել լայն համապատկերում, որոնք, տվյալ դեպքում, մեր բուն խնդրից դուրս են:

1604-1608 թթ. տեղի ունեցած դեպքերին ականատես մատենագիրները, ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել են հայ ժողովրդին պատուհասած ծանր փորձությունները. ասպատակություններ, կոտորած, բռնագաղթ (սուրգուն), սով, համաճարակ: Հատկանշելի են Գրիգոր Դարանաղցու, Առաքել Դավրիժեցու, Զաքարիա Քանաքեռցու, Օգոստինոս Բաջեցու³, Անտոն Գուվեայի⁴ նկարագրություններն ու ձեռագիր մատյանների՝ գրչության և հետագայի հիշատակարաններում, ինչպես նաև ժամանակագրություններում վկայված խիստ արժեքավոր տեղեկությունները: Այսու, ստորև փորձելու ենք հիշյալ սկզբնաղբյուրների միջոցով ամփոփ ներկայացնել ստեղծված իրավիճակում անխուսափելի դարձած բնական պաշարների սղության, թանկացման, սովի առաջացման նախադրյալները հայ իրականության մեջ:

ՄՄ 519 ձեռագիր ժողովածուի միավորներից մեկը, որը ժամանակագրություն է (էջ 74ա-9ա), ժէ. դարասկզբի դեպքերն արտացոլող լավագույն սկզբնաղբյուրներից է: Բնագրում վկայված է 1604 թ. շահ Աբասի կողմից Թավրիզի, ապա Արարատյան երկրի «դոլակի» (իմա՝ Երևանի բերդի) գրավումը, որին հետևեց սաստիկ սովը: Անանուն ժամանակագիրը մանրամասն նկարագրում է շահ Աբասի դեմ սուլթան Ահմեդ Ա.-ի հրամանով տաճկաց զորավար Ջղալ օղլի Սինանի ապստամբությունը⁵, որին հաջորդեց ջալալիների մուտքը Արարատյան երկիր, որի հետևանքով «...մինչև զսովն ի յերկիր ձգեցին», քանզի «...լիտր ալիւր Գ. (3) դոսջ է...»⁶: Աղետի ուղղակի հետևանք էր նաև ժողովրդի բռնագաղթը, որը, ըստ ժամանակագրի, հաջորդեց սովին ու թանկացումներին. «...ապա յետ այնորիկ ցրուեցաւ ազգս Հայոց յերեսաց սովուն ի Պարսկաստան, ի յԱսորեստան, ի Գուրջըստան մինչև հասին ի Ճորճէն, ի յԱփխազ, ի Կաֆայ»⁷:

³ Ծագումով Նախիջևանի Երնջակ գավառից Օգոստինոս Բանանայի՝ այսպես կոչված «Ճանապարհորդութեան» համառոտ նկարագրությունն սկսվում է 1604 թ. շահաբայան բռնագաղթի տեսարանով. «Թողինք տունն ապրանքով լի, հօտն ի դաշտին, հայրն որդին ուրացաւ, մայրն ի դուստրն ուրացաւ, այնպիսի ժամ Աստուած ոչ տայ իւր ստեղծածոցն: ...շատն ի սոցանէ ցրտէ և խորշակէ, սովու և նեղութեանց, բազում ցափ տիրացան» (տե՛ս Աւգոստինոսի Բաջեցոյ Ճանապարհորդութիւն յԵւրոպայ, «Նշխարք մատենագրութեան Հայոց», ի լոյս էած՝ Ք. Պատկանեան/Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ 6-7):

⁴ Comme le Roy fit despeupler tout la Province d'Armenie et des peines que souffrirent ces pauvres gens en leur transmigration, տե՛ս Գ. Эзовъ, Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ. Документы, Санкт-Петербургъ, 1898, էջ 469-474:

⁵ Գրականության մեջ այս փառչյի անունը վկայված է ինչպես Ջղալօղլի, այնպես էլ Սինան փաշա Ջղալի-գաղե (այսինքն՝ Ջղալի որդի), Ջիկալա տարբերակներով: Մուլթան Ահմեդը հենց նրան է ուղարկում Իրանի շահի դեմ, որն էրգումում համալրելով իր բանակը, շարժվում է առաջ (տե՛ս Հ. Նաջաբյան, XVII դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմը և հայերի տարագրությունը, Երևան, 1959, էջ 35):

⁶ Հայերեն ձեռագրերի ժէ. դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.) (այսուհետ՝ ժէ. դարի հիշ.), հ. Ա., կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 288-289, Հ^մ 354:

⁷ Նույն տեղում, էջ 289:

Հայտնի է, որ ինն ամիս և տասն օր տևած Երևանի բերդի գրավումից հետո՝ Արարատյան երկրի կառավարչի պաշտոնում նշանակվում է շահ Աբասի վստահությունը վայելող Ամիրգունա խանը, որը, իմանալով Մշո դաշտում բանակած Զղալ օղլի Սինան փաշայի՝ դեպի Երևան արշավելու մտադրության մասին, Արդաբիլի Զուլֆեղար խանի հետ իսկույն նախաձեռնում են իրականացնել շահի հրամանը, այն է՝ տեղահանել Արարատյան երկրի ու Նախիջևանի շրջակայքի բնակչությանը, ավերել քաղաքներն ու գյուղերը, հրկիզել ցանքսերն ու հացահատիկի պաշարները⁸։ Այս առումով ուշագրավ է դեպքերին գրեթե ժամանակակից պատմագիր Առաքել Դավրիժեցու հաղորդումը, ըստ որի՝ Հայոց ՌՃԴ. (1605) թվականի նավասարդ ամսին, երբ շահի հրամանով պարսից զորքը սկսում է ժողովրդի տեղահանումը, զուգահեռ նաև «զամենայն շէնս, գտունս և զբնակությունս հուրք այրեալ անխնայաբար հրկէզ առնէին»։ Այլև զհամբարս խոտոյ և զյարդի՝ զցորենոյ և զգարւոյ և զայլ պիտոյից, զամենայն այրեալ վատնէին»¹⁰։ Տեղին է Դավրիժեցու Պատմության քննական բնագիրը կազմած Լենա Խանլարյանի նկատառումն առ այն, որ շահ Աբասի գործած հրեշավոր ծրագրի հիմքում այսպես կոչված «այրած հողի» մարտավարությունն էր, որի բուն նպատակն էր «ամայացնել ու անմարդաբնակ դարձնել Հայաստանի մի շարք շրջաններ, տեղահան անելով բնակչությանը, որպեսզի թուրքական զորքերը Հայաստան գալով երկիրը գտնեն ամայացած և մնան առանց սննդի, անասնակերի, օժանդակ աշխատուժի»¹¹։ Անշուշտ, բնակչության համար կենսական նշանակության հացահատիկի դաշտերի հրկիզման-ոչնչացման իրողությունն էլ հանգեցրել է հացի սղությանն ու համատարած սովին։ Սրա վառ վկայությունն է նաև

⁸ Երևանի բերդի գրավումը մամուլում նկարագրել է նաև Ժ. դարի թուրք պատմիչ Իբրահիմ Փեչևին։ Նրա հաղորդմամբ՝ Երևանի բերդի պաշարումից հետո թուրք-ղազիներն ուղտի և ձիու միս ուտելով՝ հիվանդացել, շատերն անուժ ու անշարժ էին դարձել (տե՛ս **Փեչևի-Իբրահիմ**. XVI-XVII դդ., «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», թարգմանություն թուրքերեն բնագրերից. ներածությունով, ծանոթագրություններով, տեղմիմաբանական բառարանով և հավելվածով, հ. Ա., կազմեց՝ **Ա. Սաֆրասյան**, Երևան, 1961, էջ 54-55)։

⁹ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակների հավաքածուում պահպանվել է շահ Աբասի՝ Արդաբիլի գավառապետ Զուլֆեղար խանին հղած 1603 թվակիր հրովարտակը, որով շահը կարգադրում է գալ Ուջան կոչվող վայրը և միանալ դեպի Թավրիզ շարժվող պարսից (կրճրվաշների) բանակին (տե՛ս *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը*. I, Հրովարտակներ, պրակ երկրորդ (1601-1650 թթ.), կազմեց՝ **Հ. Փափազյան**, Երևան, 1959, էջ 79-80, վավ. 1)։

¹⁰ **Առաքել Դավրիժեցի**, *Գիրք պատմությանց, աշխատասիրության*՝ **Լ. Խանլարյանի**, Երևան, 1990, էջ 79։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 5 (առաջաբան)։ Շահ Աբասի այդօրինակ մարտավարության մասին տե՛ս նաև *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը*. I, Հրովարտակներ, պրակ երկրորդ, էջ 7-9, **Լ. Դանեղյան**, *Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Իրանի 17-րդ դարի պատմության սկզբնաղբյուր*, Երևան, 1978, էջ 81-85, **В. Байбуртян**, *Армянская колония Новой Джульфы в XVII в.*, Ереван, 1969, էջ 10-12։

այն, որ թուրքական զորքերն ի վերջո անցնում են ամայացած վայրերով, և Արաքսը կտրելով հյուծված և ուժասպառ կարողանում են մի կերպ ձմեռել Վանում¹²:

Շահ Աբասի գահակալումն ու նվաճողական նկրտումները նկարագրելիս՝ Առաքել պատմագրին հղելով Հովհաննավանքի միաբան Զաքարիա սրկ. Քանաքեռցին գրում է, որ մինչ Զղալ օղլի Սինան փաշան կհասներ Արարատյան երկիր, շահը «զամենայն երկրի ուսմիկք և շինականքն քշեաց և տարալ յերկիրն Պարսից... ամենայն տեղիս գերեաց և աւերեաց, այրեաց և հրդեհեաց զամենայն բնակութիւնսն, զի մի մնասցէ շէն»¹³:

Դեպքերին ժամանակակից և շահ Աբասի պալատական պատմագիր Իսքանդար բեկ Թորքեմանի (Մունշի) բնագրին հղելով պատմաբան Հակոբ Փափագյանը հստակ նշում է, որ ժողովրդի տեղահանման ժամանակ «Արարատյան երկրի կենտրոնական գավառները լիովին ամայացած են եղել, հողերը մնացել են անմշակ: Խիստ հրաման է տրված եղել, որ քանի դեռ թուրքերի հետ հաշտություն չի կայացել, այդ կողմերում վար ու ցանք չկատարվի, որպեսզի հակառակորդը նոր արշավանքի դեպքում չկարողանա պաշար ձեռք բերել»¹⁴:

Արդ, իսկ ովքե՞ր էին այսպես կոչված «ջալալիները» և ո՞րն էր շարժման բուն նպատակը: Պատմաբան Մանվել Զուլալյանի բնորոշմամբ՝ նրանց ապստամբությունները նախ և առաջ սոցիալական հակամարտությունների հետևանք էին, որոնց ուղղակիորեն մասնակցել է նաև ծանր հարկերից ու տուրքերից կեղեքված հասարակությունը: Օսմանյան լծի դեմ պայքարող նվաճված ժողովուրդը, ի դեմս քրդերի՝ այլևս ունակ չէր հանդուրժելու տիրող կամայականությունները, ուստի ապստամբել է, որի հետևանքով երկրում անդառնալի դժվարություններ են ստեղծվել, որոնք «սարսափելի սովի պատճառ են հանդիսացել, սով, որ խլել է հազարավոր մարդկանց կյանքը»¹⁵:

Մ. Զուլալյանի համոզմամբ՝ դեռևս 1582 թվականից սկիզբ առած շարժման հիմքում երկու հիմնապատճառ կարող էր լինել. դրանք էին՝ առևտրավաշխառուական հարաբերությունների թափանցումը օսմանյան հողատիրության հա-

¹² Հ. Փափագյան, «Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ժ. դար)», Հոգվածներ, հ. Բ., կազմեց՝ Ք. Կոստիկյան, Երևան, 2020, էջ 58:

¹³ Զաֆարիա Քանափեղի, Պատմութիւն. Կոնդակ սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Վիրաբյանի, Երևան, 2015, էջ 49: Տեղին է նկատում պատմաբան Հուսիկ Նաջարյանը, որ բռնագաղթյալների ունեցվածքը պարսիկներն անմիջապես հրկիզել ու ոչնչացրել են, որպեսզի նրանք վերադարձի մասին անգամ չերագեն (տե՛ս Հ. Նաջարյան, XVII դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմը և հայերի տարագրությունը, էջ 59):

¹⁴ Հ. Փափագյան, նշվ. աշխ., էջ 60:

¹⁵ Մ. Զուլալյան, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI-XVII դարեր), Երևան, 1966, էջ 219:

մակարգ և նույն հարաբերությունների զարգացման հետևանք հանդիսացող հսկայական հողային տարածությունների անցումը խոշոր ավատատերերի ձեռքը¹⁶: Այսինքն՝ շարժման նպատակը գյուղացիության միջոցով ապստամբության պարագլուխների՝ հողի, ջրի, բնական պաշարների և այլ արտադրամիջոցների ու ավատական տիրույթների նկատմամբ իրավունքի վերականգնումն էր¹⁷:

Դեպքերի ժամանակակիցներ Գրիգոր Դարանաղցին ու Առաքել Դավրիժեցին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում նաև ջալալիների մասին: Հստ Դարանաղցուն բոլոր շարիքները տեղի են ունեցել սուլթան Մուհամմադի օրոք, որոնք ուղեկցվեցին ջալալիների ապստամբություններով, քանզի «չորս պատուհաս մի զմիտջ գկնի եղեն ի վերայ ամենայն աշխարհացն. սով եւ մահ եւ սուր եւ գազանակերութիւն, որ շատ մարդակերութիւն եղեն, որ ի յԱրզրումէն ի վեր՝ ի Կարս եւ յԵրեւանայ աշխարհն լցուան, եւ անտի վայր՝ ի Կոստանդնուպօլիսն եւ ի բոլորն թափեցան, ցիր եւ տարած գոլով»¹⁸: Իրադրությունն առավել մանրամասն է նկարագրում Առաքել Դավրիժեցին. «Յաղագս յայտնելոյ ջալալոցն եւ սաստիկ սովուն եւ մարդակեր գայլոցն, եւ այլ եւս աւարառութեանցն՝ որք ժամանեցին ի վերայ աշխարհի» գլխում պատմագիրը ներկայացնում է Թոփալ Օսման մականվամբ Ջալալ փաշայի և նրա հանցախմբի գործած վայրագությունները Կարբիում և գավառի մյուս բնակավայրերում, երբ մարդկանց ստորացնելուց ու տանջահարելուց բացի, ջանք չէր խնայվում տիրանալու նաև նրանց ունեցվածքին. «Եւ այսպէս չարաչար տանջանօք չարչարէին ցուցանել նոցա համբարս ցորենոյ և գարւոյ. դարանս եւ պահարանս գանձուց և ստացուածոց»¹⁹:

Փաստելի է, որ ամբարանոց-մթերանոցներ և, առհասարակ, տնտեսական նշանակության կառույցներ (փռնախուց, խոհանոց, նկուղային հարկաբաժիններ և այլն) կային նաև ստվար միաբանություն ունեցող վանական խոշոր համալիրներում (Տաթև, Հաղբատ, Սանահին, Վաղուհասի Ս. Տիրամայր և այլն): Այս առումով բացառություն չէր, օրինակ, Ս. Էջմիածնի մայրավանքը, որտեղ վիմագրական վկայություններ կան նաև ամբարանոցների կառուցման մասին: Այսպես, Մայր տաճարի բակում՝ հյուսիսային խաչաթևի հանդիպակաց կամարակապ միջնացքի ներսում պահպանված 1785 թվակիր վիմագրի համաձայն՝ Դուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսի (1780-1799 թթ.) հոգածությամբ և ջուղայեցի

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 122-123:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 218:

¹⁸ Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, հրատ.՝ Մեսրոպ վրդ. Նշանեան, Նոստաղեմ, 1915, էջ 14:

¹⁹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 103:

հաշիկ աղա էմնիազյանի մեկենասությունը կառուցվել են մայրավանքի արևելակողմյան ներքնահարկերը՝ վեց խցերով, բրնձի ամբարանոցով և կից շինություններով²⁰, իսկ ըստ «Ղազարապատ»-ի երկրորդ հարկում ագուցված սալաքարի 1791 թ. արձանագրության՝ ամբարանոցը կառուցվել է (թերևս նորոգվել է) մահտեսի Նիկողայոս Թոխաթեցու միջոցներով՝ ի հիշատակ հոր՝ ներկարարի որդի (պոյաճի զատէ) մահտեսի Սարգսի և «համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոց»²¹: Ավելին, Մայր Աթոռի միաբանական գերեզմանոցի տապանագրերում կարդում ենք ամբարտարներ (ամբարապետներ) մահտեսի Փիլիպոս Ապուլեխցու (մահ. 1693 թ.), մահտեսի Յոնանի (մահ. 1782 թ.) անունները²², որոնք զբաղվել են վանքի ամբարանոցի վերահսկողությամբ:

Ի հավելումն նշենք, որ ջալալիներին հաջողվել է կողոպտել և յուրացնել Հովհաննավանքի գաղտնարաններում ամբարված ինչքը. «եթէ շորեղէն, եթէ պղնձեղէն, եթէ անօթք, խաչ, սկիհ, շուրջառ, բուրվառ և գրեանք, որք էին ամենեքեան պատուական գրեանք վարդապետականք»²³: Սրանցից բացի, ոճրագործներն ավարառել էին նաև տեղի սրբություններից ու սրբոց մասունքներից:

Առավել սոսկալին օր օրի սաստկացող սովի պայմաններում գազանների ու մարդկանց միսը ուտելու մասին վկայություններն են, որոնք լավագույնս ներկայացված են Առաքել պատմագրի երկում: Բանասացներից քաղված նյութերի հիմամբ՝ պատմագիրը նկարագրում է Օշականում, Բջնիում, էրզրումում, Բասենում, Սեբաստիայում և այլ բնակավայրերում սովի հետևանքով մարդու մսակերության սարսուղգոլու դեպքերը: Այսպես, Օշականում մի այր սպանել է պանդուխտների ու իր տան վիհում թաքցրել նրանց մարմինները, որոնք «...յաւուրս յաւուրս սակաւ սակաւ ուտէր»²⁴, կամ Բջնի գյուղում ճանապարհորդները մտել են մի տուն, ուր երեք կանայք են ապրելիս եղել և եռացող կաթնայի խուփը բացելիս տեսել են «...ձեռս և բազուկս և այլ միս մարդոյ, որ եփէին զի կերիցեն»²⁵, իսկ էրզրումում բնակվող չորս կանայք շրջել են փողոցներում, մարդկանց խաբելով տուն տարել, սպանել ու կերել: Հստ պատմագրի՝ նրանց տունը խուզարկելիս՝ մարդու քսանչորս գլուխ է հայտնաբերվել, «...զորս սպանեալ և կերեալ էին»²⁶: Ավելին, ոմանք էլ ոչ միայն օտար մարդկանց, այլև սեփական

²⁰ Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 81-82, արձ. 61:

²¹ Նույն տեղում, էջ 83, արձ. 64:

²² Նույն տեղում, էջ 144, արձ. 191, էջ 187, արձ. 349:

²³ Առաքել Դարժեցի, էջ 104:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 109:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 110:

զավակներին են կերել. «...այլ և արք և կանայք զզաւակս իւրեանց կերեալ են: Որպէս լուաք, թէ յերկիրն Սեբաստիոյ ոմանք զզաւակս իւրեանց կերեալ են: Այլ և յայլում գաւառի կին ոմն իւր երկու որդիս և զմի դուստրն կերեալ է»²⁷:

Զմոռանանք նշել, որ խնդրո առարկա ճգնաժամի առաջացման ու հետևանքային դրսևորումների մասին աղբյուրագիտական վիթխարի տեղեկություններ են պահպանվել նաև հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում: Փաստ է, որ երկրի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կյանքը հաճախ արտացոլվել է նաև հայ ձեռագիր գրքի հիշատակարաններում, երբ գրիչը, ձեռագրի ստեղծման մասին տեղեկություններ հաղորդելուց բացի, ուշագրավ մանրամասներ է հաղորդել նաև տվյալ պատմաշրջանում տիրող քաղաքական տեղաշարժերի, ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի, ինչպես նաև՝ վերահաս վտանգների, բնական աղետների, սովի ու համաճարակի մասին²⁸: Ուշագրավն այն է, որ այդ տեսակ հիշատակարանային տեղեկությունները լավագույնս պատկերում են երևույթի ժամանակային ու աշխարհագրական սահմանները. վկայակոչենք որոշ օրինակներ:

Ինչպես տեսանք, խնդրո առարկա ճգնաժամի առանցքում շահ Աբասի ու Զղալ օղլի Սինան փաշայի ապստամբություններն էին: ՄՄ 1875 ձեռագրի 1604 թ. հիշատակարանում գրչագիրը գերությունից ազատող և նորոգող-կազմող Մելքիսեթ Սեբաստացին նկարագրում է ջալալիների արշավանքներն ու «ժանտաբարոյ եւ պիւղծ թիւնաւոր» տաճիկ Ղարայ Ազիճի վայրագությունները, որ եկավ ու գրավեց Սեբաստիա քաղաքը և «կոտորեաց բազում քրիստոնեայս և զմանկունս նոցա գերի տարեալ»²⁹, բայց շուտով կրկին խաղաղություն հաստատվեց և «զմէկ սոմար հացն ի հազար աւթմանի կերաք»³⁰:

Երկրում թանկացումներ, սով ու համաճարակ է հաստունանում հատկապես Զղալ օղլի Սինան փաշայի՝ Վանում հաստատվելու և այստեղից շահ Աբասի դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելուց հետո: Կարապետ երեցի՝ 1605 թ. գրչագրած Ավետարանի հիշատակարանում նշվում է, որ Զղալ օղլին Կ. Պոլսից եկել ու հաստատվել է Վանում, որտեղից մի քանի հազարանոց բանակով դուրս է եկել շահ Աբասի դեմ, բայց ապարդյուն: Պարտություն կրելով՝ նա եկել ու հիմնահատակ է արել Վանը, որից հետո «սովն կալաւ զարարածս, որ եղև քիւլայ (հացահատիկի չափը կավե ամանով – Ա. Հ.) ցորեան ի ութ ափասի, ապա գնող կէր և ծախող չկէր... որ ի սովու կերան հայք զշուն և կատու, էշ և ձի և կաշիք

²⁷ Նույն տեղում, էջ 111:

²⁸ Խ. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, 2019, էջ 104:

²⁹ Ժէ. դարի հիշ., հ. Ա., էջ 133, Հմմտ.՝ Մալր ցուցակ ՄՄ, հ. Զ., խմբագրութամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2013, սյուն 320:

³⁰ Նույն տեղերում:

նոցա... եւ այն, որ մնաց փախեան ի Զգիրէն, ի Բաղդատ և յԱրաբստան, ի յԱսորեստան, ի Թաւրիզ, ի Ղազմին և ի Խորասան և ի Գուռջստան, և խազարէն մէկ չի դարձօ ի յետս, ամենեքեան մեռան ի ղարիբութիւն»³¹:

Ժ. դարի նշանավոր հոգևոր գործիչ, ձեռագրագետ, բանասեր Ղևոնդ վրդ. Փիրղալեմյան Տոսպեցին իր շրջագայությունների ընթացքում մշտապես ընդօրինակել է ձեռագրերի հիշատակարաններ ու վիմագրեր, ազգագրական ու բանագիտական նյութեր: Նրա հավաքչական աշխատանքների շնորհիվ կորստից փրկվել ու մեզ են հասել մեր պատմության անգնահատելի սկզբնաղբյուրների ընտիր էջեր: «Հիշատակարանք կամ նշխարք պատմութեան հայոց» երկհատոր ձեռագիր աշխատության մեջ ամփոփված են բազմաթիվ հիշատակարանների (սակավ նաև՝ վիմագրերի) ընդօրինակություններ, որոնց բնօրինակներից շատերը մեզ չեն հասել (ՄՄ 4515, 6273, 6332, 9027): Ուշագրավ է Վանի Ս. Վարդան եկեղեցու երբեմնի սեփականությունը հանդիսացած Հայամավուրքի 1606 թ. հիշատակարանը³², որտեղ նկարագրվում են շահ Աբասի կողմից Թավրիզի գրավման, Զղալ օղլու հետ ընդհարումների, Վանի պաշարման, ժողովրդի գերեվարման մանրամասները, որոնց հետևանքով «եղև սով սաստիկ և թանձութիւն յերկիրն Վանայ, յԱրծկէ, յԱրճէշ, և ի Խլաթ, ի Բաղէշ, ի Հիզան, ի Մոկս, ի Շատախ: Ամենեքեան բէզար եղէն ի տանց և ի բնակութեանց իւրեանց և ցրեցան յաշխարհէ յաշխարհ, և անկաւ մահ ի վերայ նոցա՝ ընդ որ գնացին ամենեքեան մեռան»³³: Հիշատակարանը պարզում է միմյանց հետ փոխկապակցված թանկացումների ու սովի աշխարհագրական սահմանները, սրանց հետևանքով նաև՝ ժողովրդի աստանդական կյանքը:

Թանկացումների ու սովի մասին է վկայում նաև 1606 թվակիր մեկ այլ հիշատակարան, որը Ղևոնդ վարդապետն ընդօրինակել է 1573 թ. Ավետարանից: Այստեղ ուշագրավն այն է, որ գրիչը հատկանշում է ստեղծված ծանր պայմաններում, երբ մարդիկ ունակ էին ուտելու անգամ գազանների միսը, շատերը վաճառեցին նաև պապերից ժառանգածը. «զխաչ, զԱւետարան, զՅայսմաւորք, զայգի, զդրախտ, զտուն և զբնակութիւն: Ընդ որս և զսբ. Աւետարանս բերեալ տէր սորա ի Վան վաճառեաց»³⁴:

Հիշանում՝ 1608 թ. գրչագրված ՄՄ 5194 ձեռագրի գրիչ Սարգիս քահանան

³¹ Ժ. դարի հիշ., հ. Ա., էջ 194, Հմբ 244:

³² Վ. Հակոբյանը ծանոթագրում է, որ Փիրղալեմյանն այս հիշատակարանն ընդօրինակել է 1865 թ. հոկտեմբերի 1-ին, և թեև ձեռագիրն այժմ Մաշտոցյան Մատենադարանի հավաքածուում է (ՄՄ 4704), սակայն խնդրո առաքիլ հիշատակարանը չի պահպանվել (տե՛ս Ժ. դարի հիշ., հ. Ա., էջ 212, ծնթ. 30):

³³ Ժ. դարի հիշ., հ. Ա., էջ 212, Հմբ 267/ա:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 213, Հմբ 268:

նկարագրում է Ջղալ օղլու և շահ Աբասի միջև շարունակվող հակասություններն ու հայ ժողովրդի կրած զրկանքները, որը հանգեցրեց ոչ միայն բազմաթիվ քաղաքների ու գյուղերի ուղղակի կործանմանն ու ամայացմանը, այլև «եղև սով սաստիկ ընդ ամենայն տեղիս, մինչ զի եղև կապիճ ցորեան Բ. կարմիր ոսկի և կորեկն՝ յԲ. դուռուշ և ղիտր եւղն՝ ի կարմիր մի»³⁵: Պատճառը, ըստ գրչի, ժողովրդի «ծովացեալ» մեղքերն են, երբ դեռ «ոչ գիտեմք զելս շարչարանաց և վտանգիս մերոյ»³⁶:

Առավել սոսկալին Ղարամուրատում՝ 1610 թ. Դավիթ գրչի ընդօրինակած Հայսմավուրքի հիշատակարանի բովանդակությունն է, երբ նկարագրելով 1606 թ. սովն ու ժողովրդի անմխիթար վիճակը՝ գրիչն արձանագրում է, որ «Սաստկացաւ սով վերայ երկրիս / Բազումք սովու մեռանէին, / Շատ ոք զորդիսըն ծախէին, / Ոմանք մարդոյ միս ուտէին, / Եւ այլք դըռնէ դուռ շրջէին»³⁷: Օրինակներն այսպես կարելի է դեռ շարունակել, սակայն եղածն էլ բավական է պատկերացում կազմելու ստեղծված իրավիճակի ու նրա անդառնալի հետևանքների մասին:

Մեր խոսքն ընդհանրացնելով՝ կարելի է արձանագրել, որ ժ. դարասկզբին հայ ժողովրդին պատուհասած փորձություններն առաջին հերթին թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների ուղղակի հետևանք էին, իսկ երկու պետությունները՝ Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև տեղի ունեցած բախումների հիմնական նպատակը Հայաստանի հնարավորությունները, առևտրային ուղիները նվաճելն ու հողատիրության իրավունք ձեռք բերելն էր: Սա էր պատճառը, որ շահ Աբասի մարտավարության հիմքում առանցքային նշանակություն ունեին ամեն գնով երկրամասը հայաթափելն ու թշնամու (սովյալ դեպքում՝ թուրքերի) կենսագործունեության համար հնարավոր բոլոր միջոցները ոչնչացնելը: Դա արտահայտվում էր հատկապես ցանքատարածությունների ու այգիների հրկիզման, բնական պաշարների ոչնչացման, հողն անջրդի դարձնելու, բարձր հարկեր ու տուրքեր սահմանելու եղանակով: Ահա սրանց հետևանքների վկայություններն էլ հայ մատենագրական սկզբնաղբյուրներում քանիցս արձանագրված հացի սղության ու թանկացումների մասին հիշատակություններն են հատկապես Արարատյան երկրում, ինչն էլ, փաստորեն, հանգեցրեց սաստիկ սովին:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 302, Հ^մ 366:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 368, Հ^մ 459/ժգ:

ARSEN HARUTYUNYAN**THE EVIDENCES OF FAMINE IN THE ARMENIAN LITERARY SOURCES
OF THE EARLY 17TH CENTURY**

Key words: Shah Abbas, Jghal Oghli Sinan pasha, Jalalids movement, high prices of bread, price increase, famine, forced deportation, colophons of manuscripts, chronicles.

The ordeals that befell the Armenian people in the early 17th century were first and foremost a direct result of the long Turkish-Iranian wars, and the main purpose of the clashes between the two countries, Ottoman Turkey and Safavid Iran, was gaining access to the resources of Armenia, trade routes and land rights. This was the reason why Shah Abbas's strategy was based on the deportation of Armenians and the destruction of all possible means for the activity of the enemy (in this case, the Turks). This was especially manifested in burning fields and orchards, the destruction of natural resources, dehydration of the soil, imposition of high taxes and duties etc. This resulted in the shortage of bread and the rise in prices (especially in the land of Ararat), which were repeatedly evidenced by the literary sources and in fact led to severe famine.

АРСЕН АРУТЮНЯН**СВИДЕТЕЛЬСТВА О ГОЛОДЕ В АРМЯНСКОЙ ИСТОЧНИКАХ
НАЧАЛА XVII ВЕКА**

Ключевые слова: Шах Аббас, Джелал-оглы Синан Паша, движение Джалалидов, недостаток продовольствия, дороговизна, голод, насильственное переселение, памятные записи, хроники.

Выпавшие на долю армянского народа в начале XVII века испытания явились прямым следствием затяжных ирано-турецких войн, основной целью которых было завоевание земель и ресурсов Армении, проходящих через нее торговых путей. Шах-Аббас стремился любой ценой изгнать армян со своих земель и уничтожить все ресурсы, которые могли бы понадобиться врагу (туркам). По его приказу поджигались посевы и сады, уничтожались припасы, иссушались земли, были установлены высокие налоги и подати. Именно следствием этого стали многократно засвидетельствованные в исторических источниках дороговизна и недостаток хлеба, в особенности в Араратской области, что фактически привело к массовому голоду.